

Araştırma Makalesi / Research Paper

KAZAK KİRİL ALFABESİNİN ŞEKİLLENMESİNDE AHMET BAYTURSINULI'NIN ETKİSİ

Hikmet KORAŞ*

Gulshat SHAIKENOVA**

Öz

Kazaklar eski ve yeni imlayla Arap alfabesini, Latin alfabesini, İbray Altın Sarın'ın ilk kez denediği Rus Kiril alfabesini ve 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesini kullanmışlardır. Altın Sarın tarafından kullanılan ilk Kiril alfabesindeki düzenleme, 1912 yılında Baytursınulı tarafından düzenlenen Kazak Arap alfabesine de ilham kaynağı olmuştur. Baytursınulı'nın Arap alfabesi üzerinde yaptığı düzenleme, 1930 yılında kabul edilen Kazak Latin alfabesi ve 1940 yılında kabul edilip günümüze kadar kullanılagelen Kazak Kiril alfabesine de kaynaklık etmiştir. Baytursınulı, sadece alfabeği düzenlemekle kalmamış aynı zamanda Kazakçanın ilk imlası hakkında da ciddi çalışmalar yapmıştır. Baytursınulı bugünkü Kazakça dil bilgisinin de mimarı sayılır. Okullarda öğretmenlik yapan, üniversitelerde ders veren Baytursınulı'nın Latin ve Kiril temelli alfabelerin şekillenmesindeki etkisinde bu faaliyetleri de etkili olmuştur. Altın Sarın, Kiril alfabesi ile ilk eserleri verirken harflerin kullanımında Arap kökenli alfabenin yazımını dikkate almış, o dönemde kullanılan Rus Kiril alfabesinin imkânları çerçevesinde yazmaya çalışmıştır. Bu kullanımda Kazakçadaki *c* sesini karşılamak üzere Rus alfabesinde *c* sesi olmadığı için *j* harfinin kullanarak Kazakçada kullanılan *j* sesinin girmesini sağlamış, Kiril alfabesinde “yuvarlak ünlüleri” karşılayan ayrı harfler olmasına

Geliş Tarihi/Date Applied: 11.11.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29.03.2023

Makalenin Künyesi: Koraş, H. ve Shaikenova, G. (2023). Kazak Kiril alfabesinin şekillenmesinde Ahmet Baytursınulı'nın etkisi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 17-32.
DOI: 10.24155/tdk.2023.223

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hikmetkoras@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>.

** Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, gulshat84@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9663-1565>.

rağmen yazımda yuvarlak ünlüleri yazarken Arap alfabesindeki yuvarlak ünlülerin tek bir işaretle kullanılmasını dikkate alarak bu durumu taklit etmeye çalışmış, sadece Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan çift dudak *v*'sini hem *w* hem de uzun *u* şeklinde (*y*) kullanılmak üzere Kazakçaya yerleştirmiştir. Aynı durum *i/i*, *ıy/iy* (*u*) için de geçerlidir. Altynsarin'in ilk denemesini yaptığı bu kullanım, Baytursynuly'nın hazırladığı imla kuralları ve yeni alfabe ile son şeklini almış ve bugünkü alfabeyle de kaynaklık etmiştir. Alfabedeki Rusçaya mahsus harfler ve kullanımlar çıkartılırsa bu daha iyi görülecektir.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Baytursynuly, Kazak Kiril alfabesi, Kazak Arap alfabesi, Kazak Latin alfabesi, Kazakçanın yazımı.

The Role of Ahmet Baitursynuly in the Formation of the Kazakh Cyrillic Alphabet

Abstract

Kazakhs used both the old and new ortographies of the Arabic alphabet, the Latin alphabet, the Russian Cyrillic alphabet tried by Ybyrai Altynsarin, and the Kazakh Cyrillic alphabet, which was adopted in 1940 and has been used until today. It can be said that the adaptations of the Cyrillic alphabet used by Ybyrai Altynsarin, who was the first to try the Cyrillic alphabet and produced the first literary work in Kazakh, inspired the Kazakh Arabic alphabet, which was adapted by Ahmet Baitursynuly in 1912. The adaptations made by Ahmet Baitursynuly to the Arabic alphabet also became the source of the Kazakh Latin alphabet, which was adopted in 1930, and the Kazakh Cyrillic alphabet, which was adopted in 1940 and has been used until today. Ahmet Baitursynuly not only rearranged the alphabet, but made serious studies about the first orthography of Kazakh as well. Baitursynuly, who was a good linguist, is also considered the architect of today's Kazakh grammar. In addition to these studies, it can be said that other activities of Baitursynuly, who taught at schools and was lecturing at universities, have also been effective in shaping the Latin and Cyrillic-based alphabets. While Ybyrai Altynsarin was writing his first works in the Cyrillic alphabet, he considered the use of the Arabic alphabet, which he adapted to Kazakh, and tried to write within the framework of the possibilities of the Russian Cyrillic alphabet used at that time. In this usage, instead of the *c* sound in Kazakh, since there is no *c* consonant in the Russian alphabet, he used the letter *j* instead, causing the *j* sound used in today's Kazakh language to enter Kazakh. Although there are separate letters corresponding to round vowels in the Cyrillic alphabet, he took into consideration the use of round vowels in the Arabic alphabet with the help of a single sign while writing round vowels and tried to imitate this situation. And he adapted the bilabial *v*, which was used only in the historical periods of Turkish, into Kazakh in the form of both *w* and long *u*. The same is true for *i/i*, *ıy/iy* (*u*). This usage, which Ybyrai Altynsarin initiated, took its final shape with the spelling rules

and new alphabet prepared by Ahmet Baitursynulyand became the source of today's alphabet. This can be seen better when the letters and usages typical to Russian in the alphabet are removed.

Keywords: Ahmet Baitursynuly, Kazakh Cyrillic alphabet, Kazakh Arabic alphabet, Kazakh Latin alphabet, Kazakh ortography.

Giriş

Ibray Altınsarin tarafından 1879 yılında Kiril alfabesiyle yayımlanan *Kirgizskaya Hrestomatiya* basılana kadar Kazaklar yazışmada ve neşriyat-ta bütün doğu Türklüğü ile Karadeniz'in kuzeyindeki İdil-Ural sahasında yaşayan Türk toplulukları tarafından 15. yüzyılda Ali Şir Nevaî'nin kalemiyle şekillenen ve olgunlaşan Çağatay yazı dilini Arap alfabesi ile kullanmışlardır. Ibray Altınsarin tarafından yayımlanan bu kitap, çağdaş Kazak edebiyatının ilk örneği (Tamir, 1998, s. 432) kabul edilse de 1832 yılında Rusçadan çevrilen ve veba hastalığından korunma yollarının anlatıldığı Arap alfabesi ile yayımlanmış kitap, Kazakçanın basılmış ilk örneğidir (Şirin User, 2006, s. 286).

Kazak edebiyatının ilk edebî eseri kabul edilen *Kirgizskaya Hrestomatiya* aynı zamanda Kazakçanın Kiril alfabesi ile ilk basılmış örneğidir de denilebilir. Ancak bu eserin basımında kullanılan Kiril alfabesinin Ibray Altınsarin tarafından yazılıp yazılmadığı belli değildir. Altınsarin'in Katarinskiy'e yazdığı bir mektupta adı geçen kitabın yine de Arap alfabesi ile basılması gerektiği düşüncesini belirtmesi (Ayan, 2015, s. 31), kitabın onun isteği dışında İlminskiy tarafından Kiril alfabesi ile basıldığını düşündürmektedir. Ancak bu kitabın basımında kullanılan Kiril alfabesi imlası başka Kiril alfabesi ile basılmış Kazakça kitaplarda yoktur. Bu kitaptaki imlada, Çağatay Türkçesini yazarken kullanılan Arap alfabesinin imlası taklit edilmiştir (Altınsarin, 1879). “Bir, ben, siz, bilim” gibi kelimelerin yazımında ünlülerin kullanılmaması, yine *ı* ve *i* ünlülerinin birbiri yerine karışık kullanılması, yuvarlak ünlüler için ayrı harfler olmasına rağmen bunların da karışık olarak kullanılması Arap alfabesinin Çağatay yazı dili imlasını çağrıştırmaktadır. Sayılan bu özelliklerden dolayı bu kitapta kullanılan Kiril alfabesinin 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesine örnek teşkil ettiğini söylemek zordur. Ancak Rusçada *c* ünsüzü olmadığı için Kazakçadaki *c* ünsüzünü karşılamak üzere *ц* harfinin kullanıldığı göze çarpar (Altınsarin, 1879). 1896 yılında aynı kitap Arap alfabesi ile tekrar *Mektubat* adıyla basılır, 1899 yılında da ikinci baskısı yapılır. Fakat bu baskılarda Kiril alfabesi ile yazımdaki *c* sesini karşılamak üzere kullanılan *ц* harfinin Arap alfabesindeki *ج* harfi ile karşılandığı görülür. Böylece bütün

Kıpçak Türkçesinde ortak olan genel Türkçedeki kelime başı y- seslerinin yerini Kazakçada *j* alır (Altınsarin, 1899). Bu kullanım 1940 yılında kabul edilen Kiril alfabesinde de *Kirgizskaya Hrestomatiya*'da kullanıldığı şekilde kabul edilmiştir.

Verilen ilk edebî eserden sonra Kiril alfabesi ile hangi eserler verildiği tespit edilemediği için ilk eserdeki imla ile karşılaştırma veya Kiril alfabesinin kullanılışı konusunda bir yorum yapmak şimdilik mümkün değildir. Ancak bu dönemde Arap alfabesinin de Kiril alfabesinin de herkes tarafından keyfi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Ahmet Baytursınulı'nın 1912 yılında Arap alfabesinin düzenlenmesi konusundaki girişimine kadar bu iki alfabenin kullanımında bir kargaşa olduğu ve okuyan yeni neslin bu karmaşa içinde yetiştiği gerçektir. Ahmet Baytursınulı'nın alfabe konusundaki girişiminde başta İlminskiy olmak üzere Rus bilim adamlarının Arap alfabesinin Kazakçayı yazmada yetersiz kaldığı telkini yanında bu durumun da etkili olduğu tahmin edilebilir. Çünkü Baytursınulı, İbray Altınsarin'in fikirleri doğrultusunda eğitim veren bir öğretmen okulunda okumuştur (Alibekiroğlu, 2021, s. 9). Hatta dil bilim ve Kazak grameri altyapısını bu okulda kazandığını söylemek mümkündür.

Bir taraftan Rus-Kazak okulları, diğer taraftan İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit okulları, bir taraftan da eski usulde Arap alfabesi ile dinî eğitimin yapıldığı 1900'lü yılların başında bilim adamlarının kafasındaki karmaşa alfabe konusunda yaşanan karmaşadan az değildir. Bunu, Ahmet Baytursınulı'nın Çuvaş kökenli Rus bilim adamı Alektorov ile görüşmesinden sonra tavrının değişmesinden anlıyoruz.

1891-1895 yılları arasında öğretmen okulunda okuyan Baytursınulı'nın öğretmenlik yaptığı dönem, aynı zamanda fikirlerinin de olgunlaştığı yıllardır. Bu dönemde kazandığı en önemli konulardan birisi Rusların Kazaklara bakış açısı ve niyetleri hakkında öğrendikleridir. Baytursınulı; Kazak tarihi, etnografyası, dili ve folkloru hakkında araştırma yapan O. Alektorov ile 1896'da Omsk'ta buluşur. Alektorov, İlminskiy'nin çalışmalarının amacının Kazakları eğitmek değil, onları Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak amaçlı misyonerlik olduğunu anlatır. Bu görüşmeden sonra Baytursınulı'nın duygu ve düşünce dünyası değişir (Bıray, 2011, s. 18). Kazakların eğitilmesi, eğitim için okulların açılması, okuma yazmanın kolay öğrenilebilmesi ve anlaşılır olması için fonetik bir Kazak alfabesi olması gerektiği fikirleri, İsmail Gaspıralı'nın usul-i savtiyesini Kazakçaya uygulama düşüncesiyle oluşmuştur (Şirin User, 2006, s. 288). Ancak bu arada Baytursınulı'nın duygu ve düşünce dünyasındaki değişmeye sebep olan ikinci olay gerçekleşir. Baytursınulı 1909 yılında tutuklanıp 1910 yılında Orınbor'a (Orenburg) sürgüne gönderilir (Alibekiroğlu, 2021, s. 10).

1912 yılında *Kazak* gazetesi ve *Aykap* dergisinde yayımlanan yazılarında, düzenlenecek Kazak alfabesinin nasıl olması gerektiğini de yazmıştır (Baytursınlı, 1912a, s. 84-86; 1912b, s. 104).

1912 yılında *Aykap* dergisinin 4 ve 5. sayılarında yayımladığı “Jazuv Tertibi” başlıklı makalesinde, Kazakçayı iki türlü okumanın (tahsil görme) mümkün olduğunu belirterek bunun birincisinin Rusça olduğunu, Rusçayı hakkıyla öğrenmenin de bir kişi için 10-15 sene alacağını ancak Müslümanca Kazakça öğrenmenin ise birkaç yıl alacağını belirtmektedir. Rusçanın bu kadar uzun zaman almasının sebebini ise dil öğrenmeden dolayı olduğunu belirterek hakkıyla Rusça okuma yazmayı öğrenmenin en az 8-9 yıl alacağını, yine hakkıyla Kazakça yazmayı öğrenmenin sadece bir veya iki yıl alacağını vurgulamıştır (Baytursınlı, 1912a, s. 84). Müslümanca Kazakça derken kastettiği, kendisinin Kazakça yazmak için düzenlediği okuma sistemidir. Bu sistemde Kazakçadaki bütün ünlüler temsil edilmektedir. Kazakçada olmayan veya kullanılmayan ünsüzlerin harfleri alfabeden çıkarılmıştır (Baytursınlı, 1912a, s. 84-86; 1912b, s. 104-107). Bu makalede dikkat çeken hususlardan en önemlisi kelimedeki işitilen bütün seslerin harf olarak yazılması gerektiği düşüncesinin esas alındığıdır (Baytursınlı, 2013, s. 540).

Bu düzenlemeyle oluşan Kazak alfabesinde 24 harf vardır. Bu 24 harften beşi ünlü, on yedisi ünsüz, ikisi ise yarı ünlüyü karşılayan harflerdir (Baytursınlı, 1912a, s. 85). Bu düzenlemede ünlüleri karşılayan harfler şunlardır:

Tablo 1: Ünlüler (Baytursınlı, 1912a, s. 85)

А	a
О	o
У	u
І	ı
Е	e

Bu beş harfle Kazakçadaki sekiz ünlü karşılanmaktadır. Bu harfler sade yazıldığı zaman kalın, kelimenin önüne ünlüleri ince okutmak için kullanılan bir hemze (ء) getirildiği zaman ise ince okunmaktadır. Böylece Ahmet Baytursınlı'nın düzenlediği yeni alfabede beş harfle dokuz ünlü yazılabilmektedir (Baytursınlı, 1912a, s. 86).

Bu ünlülerin tamamı kısa ünlüdür. Ancak Baytursınlı'nın yarı ünlü kabul ettiği ve alfabede harf olarak karşılığı olan iki ses daha vardır. Baytursınlı bunları, *ӱ*, *ӱ̄* şeklinde göstermiştir (Baytursınlı, 1912a, s. 85). Bu harflerin bugünkü Kazakçanın kullanımında *ӱ̄*, *ӱ̄w* ve *ӱ̄̄*, *ӱ̄̄y* seslerinin

karşılığı olup, ұ uzun *u* şeklinde telaffuz edilirken ardından bir çift dudak *v*'si çıkmaktadır. Yine Һ harfi uzun *i* şeklinde telaffuz edilip ardından bir *y* sesi çıkmaktadır. Bunlardan ж harfi ile karşılanan yarı ünlü, genellikle fiilin mastar şeklinde kullanılmasında doğu Türkçesinde *-mak/-mek* yerine kullanılan ektir. Bir uzun ünlü (*ū, ūw*) şeklinde telaffuz edilmesi, kendisinden önce bir ünsüzün düştüğünü çağrıştırmaktadır. Baytursınulı bu uzunluğu, ж *ū* ünlüsünün bir ünlüden sonra gelmesinden dolayı uzun olduğunu ve yarı ünlü olarak telaffuz edildiği şeklinde değerlendirmektedir (Baytursınulı, 2013, s. 540). Uzunluğu, kendisinden önce ekin başka bir ünsüz ile birlikte kullanıldığını ve onun düşmesi sonucu ünlünün uzamasını hatırlatmaktadır. Baytursınulı, yarı ünlü dediği Һ *ī, īy* harfleri için de aynı hatırlatmayı yapar. Bu sesin, bir ünlüden sonra geldiğinde uzun *i* veya *iy* şeklinde telaffuz edildiği için böyle olduğunu belirtir (Baytursınulı, 1912b, s. 104). Harf genellikle Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerdeki *nispət i*'si iken Türkçe kelimelerde de *i* ünlüsünden sonra *y* ünlüsünün geldiği durumlarda kullanılışı yaygınlaşmıştır.

Ahmet Baytursınulı'nın düzenlediği alfabedeki ünsüzler ve ünsüzlerle ilgili ayrıntılar ise şöyledir:

Tablo 2: Ünsüzler (Baytursınulı, 1912a, s. 85)

б	b		р	r		г	g
п	p		з	z		ң	ñ
т	t		с	s		л	l
с	c		ғ	ğ		м	m
ç	ş		қ	q		н	n
д	d		к	k			

Bu durumda alfabede gösterme işareti denilen hemze dışında yirmi dört harf bulunmaktadır (Baytursınulı, 1912a, s. 85).

Baytursınulı *kaf* (ق) ve *gayın* (غ) harflerinin daima kalın telaffuz edildiğini; *kef* (ك), *gef* (گ) ve *e* (ه) harflerinin ise daima ince telaffuz edildiğini; bunları çıkarınca mevcut ünsüzlerin hem kalın hem de ince şekilde telaffuz edilebildiğini; dolayısıyla mevcut alfabeyle Kazakçadaki 38 ünsüzü karşıladığını; buna sadece kalın ve sadece ince telaffuz edilen 5 harf dâhil edildiğinde alfabenin Kazakçada olması gereken 43 sesi karşıladığını söyleyerek Arap alfabesinde bu kadar sesi karşılayacak işaret olmadığını; din yoluyla benimsenen bu alfabe yerine başka bir alfabenin alınmasının çok zor olduğunu; dolayısıyla bu sesleri bu alfabe ile karşılamının uygun olacağını belirtmiştir (1912a, s. 86). Baytursınulı'nın belirttiği harfler kelimenin başına getirilerek ünlülerin kalın veya ince okunmasını sağlayan hemze (ء) dâhil edildiğinde alfabedeki işaret sayısı 44 olmuştur.

Makalede *çim* harfi *ş* sesini karşıladığı için *şın* harfine gerek olmadığı, *cim* harfinin de *j* sesini karşıladığı için Arap alfabesindeki *j* harfine gerek olmadığı belirtilmiştir (Baytursınulı, 1912b, s. 107).

Bu düzenlemede eski alfabedeki Arapça ve Farsçaya mahsus ünsüzleri karşılayan ث, ح, خ, ذ, ز, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, ف, ی harfler alfabeden çıkarılmıştır. Alfabeden çıkarılanlar içinde *ş* sesini karşılayan *şın* harfi de bulunmaktadır. Alfabede *ş* sesini karşılamak üzere *çim* harfi belirlenmiştir.

Bazı harfler ise alfabede kalmasına rağmen önceki alfabedeki ses değerinden farklı bir sesi karşılamaktadır. Mesela *o* (*güzel h*) harfi eskiden hem ünlü hem ünsüz değeri taşıırken yeni alfabede sadece *e* sesini karşılayan bir harf olmuştur. *ı* harfi eski şekliyle sadece *ı* ve *i* ünlüleri ile onun uzun şekillerini, yani sadece ünlüleri karşılamak üzere alfabede kalmıştır. Ancak kelime başı ve ortasında altta iki nokta yerine sadece bir boş diş olarak kullanılmıştır. *ı* harfinin altına iki nokta konarak *y* yarı ünlüsü karşılanmıştır (Baytursınulı, 1912b, s. 105).

Yalnız makalenin ilerleyen bölümünde Baytursınulı'nın "Davıssız dıbıstar üşin biz mınav eripterdi alıp turmız." diyerek verdiği ünsüzler içinde *b*, *g*, *n* ünsüzleri yoktur (Baytursınulı, 2013, s. 542). Bunları, öncekileri dikkate alarak sehven yazılmış kabul etsek bile alfabede *f* ile normal ve gırtlak *h* seslerini karşılayan harfler yoktur. Bu seslerin Kazakçada olmadığı için alfabede yer almadığı öne sürülebilir.

Baytursınulı, belirtilen 24 harf dışındaki harflere Arap, Fars ve başka Türk yazı dillerinde gerek duyulsa da Kazakçayı yazmak için başka harfleri kullanmaya gerek olmadığını belirtir (1912a, s. 86).

Baytursınulı'nın düzenlenen yeni alfabe ile Kazakçada var olduğunu düşündüğü 43 sesi 24 harfle karşıladığı ifadesi (1912a, s. 85), alfabedeki harf sayısı olarak Kiril alfabesine esas olmuştur diyebiliriz.

Baytursınulı, yeni alfabe düzenlerken sadece onun öğrenimi ve öğretiminin kolaylığını değil aynı zamanda ders kitabı, gazete, dergi ve eserlerin basımını da dikkate almıştır. Latin alfabesinin genel olarak kabulü gündeme geldiğinde kendisinin düzenlediği Arap alfabesini savunduğu yazısında (Baytursınulı, 2013, s. 552-566) 29 harfli Arap alfabesinin basımı için iki yüzden fazla harf gerektiği, bunun en fazla 110'a düşürülebileceği ancak yeni düzenlenen Kazak alfabesi için bu sayının başlangıçta 80-81 civarında olduğunu fakat ilerleyen zamanda 41'e düşüğünü belirtmektedir (Baytursınulı, 2013, s. 561-562).

Ahmet Baytursınulı, 1926 yılında Bakü'de toplanan Türkoloji Kurultayı'na katılan Kazak delegelerden birisidir. Bu kurultayda da kurultayın toplanmasına sebep olan bütün Türk topluluklarının Latin alfabesine geçişini kabul etmemiş ve ısrarla karşı çıkmıştır. Daha sonra bu değişikliğe için

karşı olduğunun gerekçelerini de yazmıştır (Baytursınulı, 2013, s. 567-575). Baytursınulı'nın Latin alfabesine geçişi kabul etmemesinin sebepleri aslında Arap alfabesini kullanan bütün Türk topluluklarının ortak sebebi de olabilir. Bu sebeplerin başında Arap alfabesinin yaklaşık bin yıldır kullanılması vardır (Baytursınulı, 2013, s. 553-554) fakat bunun ötesinde Baytursınulı, Arap ve Latin alfabelerini altı ayrı başlık altında karşılaştırarak (2013, s. 555) kendisine göre Latin alfabesinin kabul edilir olmamasının sebeplerini anlatır. Bunlar arasında alfabelerin yazım yönü, yazarken ele verdiği yorgunluk vs. de dikkate alınarak anlatılmıştır (Baytursınulı, 2013, s. 558-559).

Baytursınulı'nın 1912 yılında esaslarını belirlediği alfabe ve ona dayalı olarak yazdığı gramer kitapları, ilerleyen zamanda karşılaşılan problemler de dikkate alınarak güncellenmiş ve mükemmelleştirilmiştir. Mesela 1912 yılındaki düzenlemede ve *Til Kural 1* kitabının 1920 baskısında *çim* (چ) harfi ş sesini karşılama üzere kullanılırken (Baytursınulı, 1920, s. 11), kitabın 1927 yılındaki baskısında *çim* harfi alfabeden kaldırılarak yerine *şın* (ش) harfi konmuştur (Baytursınulı, 1927, s. 11). Yine kalın g sesini karşılamak üzere birinci kitapta *gayın* (غ) harfi kullanılırken (Baytursınulı, 1920, s. 11), kitabın 1927 yılındaki baskısında kalın g sesini karşılamak üzere *ayın* (ع) harfi kullanılmıştır (Baytursınulı, 1927, s. 11).

1912 yılından itibaren düzenlediği alfabeyi okullarda da aktif olarak kullanan Baytursınulı'nın teklifi, kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır. Başkalarının da düzenlediği alfabeler olmasına rağmen bunlar arasında benimsenen, Baytursınulı'nın alfabesi olmuştur. Baytursınulı sadece alfabe düzenlemekle kalmamış *Til Kural 1*, *Til Kural 2* ve *Til Kural 3* şeklinde üç cilt hâlinde Kazakçanın gramerini de çıkarmış, üniversitede yazdığı bu kitabı okutarak Kazakça öğretecek öğretmenler de yetiştirmiştir.

N. Törekulov'un yazdığı ve 1924 yılında Moskova'da yayımlanan *Jaña Elip-biy nege Kerek* kitabı, Kazaklar arasında olmasa bile Kazak aydınlar arasında bir alfabe tartışmasının devam ettiğini göstermektedir. Alfabe tarihi, Arap alfabesinin tarihi, Türklerin kullandığı diğer alfabeler ayrı başlıklar altında verilirken (1924, s. 37), "Elip-biydi Özgertüv Kerek Oyı Kaydan Şıkıdı" başlığı altında Mirza Fetali Ahundzade'nin alfabe değiştirme konusundaki fikirleri, Osmanlı Devleti'ndeki bu konudaki tartışmalar (1924, s. 38-49) ele alınır. Kendisine göre alfabe değiştirmenin gereklerini uzun uzun anlatan Törekulov, "Bizge Kanday Elip-biy Kerek" başlığı altında ise kabul edilecek olan Latin alfabesinin özelliklerini gerekçeleri ile birlikte anlatır (1924, s. 60-84). Kitabın sonunda bir de alfabe taslağı verilir. Bu taslak, eklenen *gırtlak h*'si ve *f* bir tarafa bırakılacak olursa Baytursınulı'nın düzenlediği alfabenin kopyası sayılır, hatta inceltme işareti bile korunmuştur (1924, s. 84). Tavsiye edilen Latin alfabesi Baytursınulı'nın çerçevesinden çıkamamış, çizgisini aşamamıştır.

1924 yılında Baytursınulı'nın düzenlemesine sadık kalınarak yayımlanan bu kitap, 1926 yılında Latin alfabesini kabulün tartışılacağı kurultay için bir kamuoyu oluşturma çabasıdır.

1926 yılında Bakü'de düzenlenen kurultayda Latin alfabesinin kabul görmesinden sonra Kazakistan'da da yeni alfabeğe geçiş çalışmaları başlamıştır. 1928 yılında yayımlanan bir kitapçıktan (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928) alfabe için bir komite kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu komite yaptığı çalışmaları kabul edilmek üzere düzenlenen Latin alfabesi ile yayımlamıştır. Burada dikkat çeken en önemli husus ünlü sayısının sınırlı olması ve kelime başında tıpkı Baytursınulı'nın yaptığı düzenlemede olduğu gibi inceltme işaretinin bulunmasıdır. Yine alfabe değiştirme gerekçeleri içerisinde kitap basımından ve Latin alfabesinin kitap basımı için uygun olduğu, Arap alfabesinin daha çok elle yazmaya müsait olduğu, baskıda çıkardığı zorluklar ve getirdiği yüklerden bahsedilmiştir (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 11-17). Aslında bu kitapçıkta ileri sürülen fikirler, Ahmet Baytursınulı ve Töre Kul arasındaki tartışmada gündeme getirilen meseleler ve ileri sürülen fikirlerdir (Törekulov, 1924, s. 60). Kitapçığın başındaki "Bul kungı alıbbege koyılattın sarttar" bölümünün sonunda okunması tavsiye edilen *Jaña Alıbbe Jolında* ve *Alıbbe Aytısı*¹ adında iki kitap vardır (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 17). Kitabın sonunda komitenin belirlediği Latin alfabesi harfleri şöyledir (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 39):

Tablo 3: Tasarlanan Latin Alfabeti (Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti, 1928, s. 39)

~jaña alıbbewenıñ tañbalardıñ tıylımyzdyñ jıtiesıne ulılestıyız qavylı aldı.		
ol mıñalar:		
a—А	В—Б	e—ع
d—Д	e—ه	oı—ع
ğ—Г	z—ج	i—ي
k—К	l—ل	m—م
n—Н	ñ—ك	o—و
p—П	q—ق	r—ر
s—С	t—ت	u—ؤ
v—В	ı—ى	z—ز
		دایه كشی

1 Abdırakman Baydılda Ulı tarafından yazılan kitap, 1924 yılında Törekulov tarafından yazılan kitaba çok benzemektedir. Kitapta önce Baydılda Ulı'nın Latin alfabesini savunduğu görüşü (1927, s. 7-15), sonra Baytursınulı'nın Arap alfabesini savunduğu görüşü verilir (1927, s. 16-29); ardından Telcan Şonan Ulı'nın Baytursınulı'nın Arap alfabesini savunduğu görüşe karşı eleştirileri (1927, s. 30-49) vardır. Ardından bu konuda taraf olanların görüşleri Akımet Ulı İlyas'ın görüşü (1927, s. 50-52), Omar Ulı Eldes'in görüşleri (1927, s. 61), Ermek Ulı Elimkan'ın görüşü (1927, s. 65), Budalkı Ulı Mustapa'nın görüşleri (1927, s. 66-67), Baytas Ulı Abdulla'nın görüşleri (1927, s. 68-70), Barkı Ulı Janalı'nın görüşleri (1927, s. 71-74) verilmiştir.

Komitenin belirlediği alfabedeki toplam harf sayısı 24 olup Baytursınulı'nın düzenlediği alfabedeki harf sayısı ile aynıdır. Harf sayısının ötesinde, kelime başında kullanılmak üzere bir de inceltme işaretinin olması dikkat çekicidir. Tasarlanan Latin alfabesi ile yazılmış kitapçık aynı zamanda tasarlanmanın uygulamasıdır denilebilir. Bu alfabedeki harfler ve inceltme işareti, 1924'te Moskova'da Törekulov tarafından yayımlanan kitapta (1924, s. 84) tavsiye edilen alfabenin, iki harf hariç, aynıdır.

Kazakistan Merkez Komitesinin (Aralık) 1928'de aldığı Latin alfabesine geçme kararını, Kazakistan Merkezi Uygulama Komitesi Sovyeti ve Sovyet Millî Komitesi 24 Ocak 1929 tarihinde onaylamıştır. Bu durum, 1 Şubat 1929 tarihli *Eñbekşi Kazak* gazetesi ile duyurulur ve 29 Temmuz 1929 tarihinde de Kazakistan Merkezi Uygulama Komitesi yeni alfabeyle kullanılacak olan Kazakçanın imla kurallarını kabul eder (Şirin User, 2006, s. 292).

Avez Ulı başkanlığında (sekreter Andijan ulı) Kazakistan Merkezi Uygulama Komitesi tarafından kabul edilen imla kuralları "Qazaq Jaña Emlesi" adıyla yayımlanır. Yayımlanan bu imla kılavuzundaki yeni harfler şöyledir:

Tablo 4: Kabul Edilen Latin Alfabesi (Kazağıstan Ortalık Atkaruv Kamiteti, 1929, s. 7)

		davьstь dьvьstar:						
		ezyvlik			erindik			
		erkin	qьsaq	erkin	qьsaq			
çuван		a	—	ь	o	u		
çiңiske		e	ə	i	ө	y		
		davьssьz dьvьstar:						
		cuqьl			ьzьц			
yьnsiz . . .	qatan . . .	p	t	k	q	s	c	—
	uяaң . . .	b	d	g	q	z	ç	h
yьndi . . .	ьmьrғasьz	m	n	ц				
	ьmьrғaль	v	l	r	j			

Yeni kabul edilen alfabenin eski alfabe ile gösterilen ses değerleri ise şöyledir:

Tablo 5: Kabul Edilen Latin Alfabesinin Arap Alfabeti ile Gösterilen Ses Değerleri
(Şonan Ulı, 1929, s. 17)

alibbe ireti.									
a	b	c	ç	d	e	ə	g	q	
ا	ب	ش	ج	د	ه	ء	گ	ق	ع
h	i	j	k	l	m	n	ñ	o	
ه	عی	ی	ك	ل	م	ن	ك	و	
ə	p	q	r	s	t	u	v	y	
ءو	پ	ق	ر	س	ت	و	ف	ی	
Z Ъ									
ی ز									

17

Daha önceki Latin alfabesi ile ilgili çalışmalarda hep harf sayısı 24'le sınırlı tutulurken çıkan kararda bu sayı 29 olmuştur. Bu 29 harfin 9'u ünlüleri, 20'si ünsüzleri karşılayan harflerdir. Ancak ünsüzler, ilave edilen *h* ünsüzü dışında Baytursınulı'nın alfabetinden farklı değildir; ünlüler ise kalın ve ince şekilleri ayrı ayrı belirlendiği için sayı dokuz olmuştur. Bu sayı, inceltme işareti ile kullanım dikkate alındığında ünlüler de Baytursınulı'nın belirlediği çerçevenin dışına çıkmış sayılmaz.

Aynı yıl içinde alfabe değişikliğinden hemen sonra yayımlanan *Jaña Arna (Yeni Sistem) Alğaskı Jıldık İs Kuralı* kitabı, alfabe değişikliğinin sadece alfabeyle sınırlı kalmadığını, Törekulov'un 1924 yılında yeni bir alfabeden beklentilerini belirttiği konuların da ötesine geçer. Kazaklar Latin alfabetine geçerek yeni bir medeniyet dairesine girmiş olurlar. Bu kitap yeni alfabe ile birlikte kullanılması gereken bütün değerlerin anlatıldığı bir kılavuzdur (Joldabay Ulı, M-Şonan Ulı, 1929).

1929 yılında kabul edilen alfabe, on yıl sonra yeniden bir düzenlemeye tabi tutulur. Harf sayısı 32'ye yükselirken bazı harflerin ses değerleri değiştirilir. Alfabeye öncekinde olmayan *f*, *çift dudak v*'sini karşılamak üzere *u* ve *gırtlak h*'sini karşılamak üzere *x* harfleri ilave edilmiştir. Ancak bu düzenlemedeki en önemli husus, alfabedeki harf sıralamasının Kiril alfabeti esas alınarak düzenlenmesidir (Şirin User, 2006). Bu düzenlemenin Kiril alfabetine geçişin hazırlık aşaması olduğu anlaşılmaktadır. Bir taraftan bu düzenlemeler yapılırken bir taraftan da Kiril alfabetine geçiş için toplan-

tilar yapılmaktadır. Nihayet Ağustos 1939 tarihli *Sotsialistik Kazakstan* gazetesinde düzenlenen yeni Kiril alfabesi duyurulur ve 10 Kasım 1940 tarihinde kabulü onaylanır (Şirin User, 2006, s. 294).

Tablo 6: 1940 Yılında Kabul Edilen Kiril Alfabesi (Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovyetiniñ Janındağı Jaña Alfavit Komiteti, 1940, s. 3-4)

§ 1. Qazaq әдебиет тилин қалқавитінде 41 әрп бар

ОЛАРДЫҢ ТАҢБАЛАРЫ, РЕТІ ЖӘНЕ АТТАРЫ:

Ret namb.	Baspa түзі	Қазан түзі	Әрп атауы	Latınca түзі	Ret namb.	Baspa түзі	Қазан түзі	Әрп атауы	Latınca түзі
1	Аа	Аа	а	Аа	22	Хх	Хх	ха	Хх
2	Бб	Бб	бэ	Вв	23	Цц	Цц	цэ	--
3	Вв	Вв	вэ	Vv	24	Чч	Чч	чэ	--
4	Гг	Гг	гэ	Gg	25	Шш	Шш	ша	Се
5	Дд	Дд	дэ	Dd	26	Щщ	Щщ	ща	--
6	Ее	Ее	е	Ее	27	Ъъ	Ъъ	судның белгісі тврғой знак	--
7	Жж	Жж	жэ	Џџ	28	Ыы	Ыы	ы	Ьь
8	Зз	Зз	зэ	Zz	29	Ьь	Ьь	судның белгісі милкий знак	--
9	Ии	Ии	и	Ii	30	Ээ	Ээ	э	--
10	Йй	Йй	й	Ii	31	Юю	Юю	ю	--
11	Кк	Кк	ка	Kk	32	Яя	Яя	я	--
12	Лл	Лл	эл	Ll	33	Іі	Іі	і	Jj
13	Мм	Мм	эм	Mm	34	Ққ	Ққ	қа	Qq
14	Нн	Нн	эн	Nn	35	Ғғ	Ғғ	ға	Of
15	Оо	Оо	о	Oo	36	Ңң	Ңң	эн	Nn
16	Пп	Пп	пэ	Pp	37	Әә	Әә	ә	Әә
17	Рр	Рр	эр	Rr	38	Өө	Өө	ө	Өө
18	Сс	Сс	эс	Ss	39	Үү	Үү	ү	Üü
19	Тт	Тт	тэ	Tt	40	Үү	Үү	ү	Уу
20	Уу	Уу	у	Uu	41	Һһ	Һһ	һе	Hh
21	Фф	Фф	эф	Ff					

Г. С. БИБЛИОТЕКА
КазССР им. А. С. Пушкина

3

Kabul edilen yeni alfabe, 41 harften oluşmaktadır ve bu düzenlemenin Rus alfabesi esas alınarak belgelerde Kazakça ve Rusça arasında birlik sağlamak için böyle yapıldığı belirtilir (Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovyetiniñ Janındağı Jaña Alfavit Komiteti, 1940, s. 3-4).

Alfabadeki harflerden *в, ф, ч, х, ы, ы, я* ve *ю* harfleri sadece Rusça kelimelerin aslına uygun yazılabilmesi için alfabaya dâhil edilmiştir. Ancak Kazakça kelimelerin yazımında kullanılan ve asıl sesleri karşılayan alfabadeki pek çok harfin de Rusçada kullanıldığı şekilde kullanılmaya başladığı, hazırlanan kılavuz okunduğunda görülecektir (Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovyetiniñ Janındağı Jaña Alfavit Komiteti, 1940, s. 4-6)

Yeni alfabedeki 29 harf, Baytursınulı'nın ilk düzenlemesini yaptığı alfabede belirttiği seslerden oluşur. Bunlar *a, ə, э, ы, і, о, ө, ұ, Ү* dokuz ünlü yanında *қ, з, җ, u, ж, u* ünsüzleri korunmuştur. Genel Türkçede *ç* sesi bulunmasına rağmen Baytursınulı'nın belirttiği şekilde Kazakçada bu ses *ş*'ye dönüştüğü için bu harf sadece Rusça kelimelerde kullanılmak üzere alfabeyle dâhil edilmiş ve Kazakça kelimelerde kullanılmamıştır. Yine Arap alfabesinde *cim* harfi ile temsil edilen *j* sesi de bir harfle temsil edilerek korunmuştur. Baytursınulı'nın düzenlediği alfabede önünde inceltme işareti kullanılarak gösterilen ince *a* sesi yeni alfabede korunmuş ve *ə* harfiyle gösterilmiştir.

Baytursınulı dışında Arap alfabesi ile ilgili yapılan bütün düzenlemelerde, 1929 yılında kabul edilen Latin alfabesinde ve en nihayet Kiril alfabesinde Kazakça için Baytursınulı tarafından belirlenen sesler hep esas alınmış ve alfabeyle yeni sesleri karşılayan harfler ilave edilse de Kazakça sesler hep korunmuştur.

Alfabedeki Rusçaya özel kabul edilenlerin dışındaki diğer sesleri karşılayan harflerle Kazakçaya özel karakteristik *қ, н, з, җ, u, ж, u* ünsüzleri ile *ə* ünlüsünün harf olarak varlığı Baytursınulı'nın tertip ettiği alfabede tescillenen harflerdir diyebiliriz.

Ancak bu harflerden yarı ünlü kabul edilen *u* ve *y* seslerinin Rus dil biliminin esas alınmasıyla Kazakçaya dâhil edildiğini belirtmek gerekir. Yine Rusçaya özel kabul edilse de başta bir *y*- türemesi ile söylenen *e* harfi ile Rusça kelimelerde kullanılmak üzere alfabeyle dâhil edilen *я* ve *ю* harflerinin zamanla Kazakça kelimelerde de kullanılmaya başladığını, Arapçadan alıntı kelimelerde kelime başında veya ilk hecede kullanıldığını belirttiği *ə* ünlüsünün bazı Türkçe kelimelerde de kullanıldığını ve Kazakçaya özel ses kabul edildiğini hatırlatmak yerinde olur.

Kaynakça

- Alibekiroğlu, S. (2021). *Kazak Âlimi Ahmet Baytursunoğlu'nun hayatı ve eserleri*. Paradigma Akademi.
- Altınсарin, I. (1879). *Kirgizskaya hrestomatiya*. Evfimovskago Mirovitskago.
- Altınсарin, I. (1899). *Mektubat*. M. Çirkovoy Yayınevi.
- Ayan, E. (2015). *Modern Kazak edebiyatının öncüsü Ibray Altınсарin*. Bilge Kültür Yayınevi.
- Baydilla Ulı, A. (1927). *Elipbe aytısı*. Otpeçatano Tipografya.
- Baytursın Ulı A. (1927). *Til kural dıbıs cüyesi men türleri I. Til tanıtıkış kitab*. Kazağıstan Memlekettik Basbası.
- Baytursinov, A. (1920). *Til kural I. cıldık*. Lito Tipografıya “Ümid”.

- Baytursınulı, A. (1912a). Cazu Tertibi. *Aykap*, 4, 84-86.
- Baytursınulı, A. (1912b). Cazu Tertibi. *Aykap*, 5, 104-107.
- Baytursınulı, A. (2013). Baytursınulı akımettiñ Arab elip-biyin jaktağan bayandaması. Enes Garifolla (Ed.), *Kazak til biliminin meseleleri* içinde (s. 552-566).
- Baytursınulı, A. (2013). Jazuv tertibi. E. Ğarifolla (Ed.), *Kazak til biliminin meseleleri* içinde (s. 537-543). Abzal-Ay.
- Baytursınulı, A. (2013). Türikşiler kurultayı. E. Ğarifolla (Ed.), *Kazak til biliminin meseleleri* içinde (s. 567-575). Abzal-Ay.
- Biray, N. (2011). *Ahmet Baytursınulı şiirleri üzerine dil ve üslup incelemesi*. Bilgeoğuz.
- Joldabay Ulı, M-Şonan Ulı, T. (1929). *Jaña arna alğaskı jıldık is kuralı*. Kazızdat.
- Kazağıstan Ortalık Atkaruv Kamiteti (1929). *Kazak jaña emlesi*. Kazızdat.
- Kazak Jaña Alıbbe Kındık Kamiteti (1928). *Kuvrsterge jolbaşşı*. (baskargan Baidılda ulı). Gostipografya.
- Qazaq SSR Qalq Komissarlar Sovetiniñ Janındağı Jaña Alfavit Komiteti (1940). *Proyekt Qazaq tiliniñ oris grafkasına negizdelgen jaña alfaviti men orfografiyası*. Memleket Baspası.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. Akçağ.
- Şonano, T. (1929). *Savattan* (okuma-yazma). Kazızdat.
- Tamir, F. (1998). Kazak Türkleri edebiyatı. *Türk Dünyası El Kitabı Dördüncü Cilt Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 423-449.
- Törekulov, N. (1924). *Jaña elib-bi nege kerek?*. Ya Tipografiya.

Extended Summary

The adventure of dialects as a written language begins with their ortographies. Written language is more traditionalist and conservative than spoken language. No matter how fantastic and erratic the spoken language is, the written language, on the contrary, is just as serious and established. It attracts and integrates its users like an object that attracts everything as it rotates. That's why the nations that use writing are lucky in terms of preserving their existence and carrying it to the future compared to those who do not. For this reason, communities that are not acquainted with writing are very weak against unification and outside interventions. Knowing this, the states have preserved their existence by merging weapons on the battlefield with the culture formed by the language axis when peace prevailed. The Russian Tsardom, which took this weapon from Christian missionaries, used this magical power of language and writing as a weapon against communities far from writing. After the impact of this was experienced, the communities were introduced to writing in the territories that they invaded, but they did not actively use writing, resisted, but could not escape from being the victim of this policy. The Turkic communities of the Idel-Ural region in the north of the Black Sea and the Turkestan Turks are also victims of this policy. Although their population was not large, the vastness of the geography they lived in whetted the appetite of the Russian Tsardom, and their traditional lifestyles based on animal husbandry became a facilitating factor in the implementation of the policies of the Russians. The adventure of Kazakh dialect as a written language started with *Kirgizskaya Hrestomatiye* (Kyrgyz Anthology), which was prepared by Ybyrai Altynsarin, who was raised in Russian Tüzem schools since childhood, and was probably published by Ilminskiy in Cyrillic alphabet. This work is the first serious application of the Russian Cyrillic alphabet to the writing of the Kazakh dialect, apart from the compilations of Ilminskiy. There is no doubt that the compilation belongs to Ybyrai Altynsarin, but it is open to debate whether the issue of publishing the book in Cyrillic alphabet belongs to him or Ilminskiy. However, since it has a great importance in the formation of the phonetics of the Kazakh written language, it is an issue that cannot be passed without mentioning. The first alphabet arranged by Ahmet Baitursynuly, the most important milestone in the systematization of the Kazakh written language, was built on a ground partially formed by this work. Because Ahmet Baitursynuly grew up with these works that were given after the 1870s', and his knowledge and awareness of language as well as his world of feelings and thought were formed with these works. The more important the role of Ybyrai Altynsarin in the formation of the Kazakh written language, the more important the role of Ahmet Baitursynuly in the formation, shaping and settlement of the Kazakh alphabet. With the alphabet he wrote in 1912, on the one hand, Ahmet Baitursynuly reformed the Arabic alphabet and adapted it to Kazakh, while he determined the phonetics of the Kazakh written language. With this first step, Kazakhs have made great progress in reading and writing with the excitement of attaining a national alphabet. The second step of Ahmet Baitursynuly was to write the grammar of the new written language, whose alphabet and phonetics he created. Thus, Kazakh language began to be taught in schools with its rules. Although

Kazakh delegates adopted an alphabet based on the Latin alphabet of all Turkish communities at the 1st Turcology Congress held in Baku, Azerbaijan in 1926, Baitursynuly objected to this decision and did not accept it. Ahmet Baitursynuly, who based his opposition on scientific and logical reasons, also published his ideas in the newspapers and magazines of the period. The fact that the first regulation that the committee formed for the transition to the Latin alphabet deems appropriate to accept is a copy of the Arabic alphabet arranged by Baitursynuly is important in terms of showing how much Baitursynuly influenced people and those interested in the subject. However, the decision of the political power was not in the direction of the committee's decision, although the Latin alphabet is different in terms of the number of letters, it is the same in terms of the sounds they meet. The only difference from Baitursynuly's alphabet is that nine vowels, which are met with four signs in Baitursynuly's alphabet, are met with separate signs in the new Latin alphabet. The Latin alphabet, which the Soviet administration saw as a steppingstone for the transition to the Cyrillic alphabet, was paired with the Russian Cyrillic alphabet in terms of the arrangement of the letters, and then the Cyrillic alphabet, which was paired in letter order in 1940, was passed. If the letters included in the alphabet to integrate with Russian in the Soviet Union and to write the words passing through Russian in accordance with the original are left aside, it will be seen that the remaining sounds are not different from the alphabet first issued by Ahmet Baitursynuly in 1912. Characteristic Kazakh vowels and consonants and the letters that meet these sounds of Baitursynuly, such as the letter that meets the vowel at the beginning of the word between *a* and *e*, the letter that meets the sounds *i/i* and *ıy/iy*, the letter that meets the sounds *w*, *uw/üw*, back *g* and *k* consonants, are examples of this.